

University of Massachusetts Amherst

From the Selected Works of Shmuel Bolozky

2006

Ha'araxa pretonit be` ivrit yisre'elit meduberet

Shmuel Bolozky, *University of Massachusetts - Amherst*

Available at: https://works.bepress.com/shmuel_bolozky/9/

הארכה פרטונית בעברית ישראלית מדוברת
שמואל בולוצקי, אוניברסיטת מסצ'וסטס/אמהרסט, ארה"ב

Pre-tonic Lengthening in Colloquial Israeli Hebrew
Shmuel Bolozky, University of Massachusetts Amherst, USA

Abstract

In Israeli Hebrew, speakers sometimes lengthen vowels in the syllable preceding the main stress – normally in an open syllable, similarly to pre-tonic lengthening in Biblical Hebrew. It seems that the process originated in the speech of Mizrahi speakers (particularly Moroccan), and then spread to others, mostly among the youth. Two explanations are proposed for this phenomenon, and it is also possible that the two work simultaneously to reinforce each other, finally resulting in pre-tonic lengthening: a natural preference for penultimate stress (trochaic rhythm), and/or a growing tendency to shift from stress-dependent timing (as in English) to a rhythm of speech in which all syllables are more-or-less equal in length (as in Spanish).

תקציר

בעברית הישראלית מתארכת לעתים התנועה בהברה שלפני הטעם -- בד"כ בהברה פתוחה, בדומה להארכה הפרטונית שבעברית המקראית. נראה שמקור התופעה בהגייה מזרחית (בעיקר מרוקאית), ושממנה התפשטה לדוברים אחרים, בעיקר צעירים. שני הסברים מוצעים לתופעה זו, וייתכן גם שמדובר בשילוב של שניהם והתבטאותם הסופית בהארכה פרטונית: נטייה טבעית להטעמה מלעילית (מקצב טרוכאי), ו/או נטייה מתחזקת למעבר ממקצב תלוי-טעם (כבאנגלית) למקצב שבו כל ההברות שוות פחות-או-יותר באורך (כבספרדית).

*

בשפות בהן תזמון ההברות תלוי בעיקר בהטעמה, וההטעמה כרוכה בהארכה כלשהי, הברות פתוחות בלתי מוטעמות אינן יציבות לאורך זמן. בשפות כאלה מקוימים בדרך כלל מרווחים פחות או יותר שווים בין פעימות ההטעמה, והנטייה היא לדחוס הברות בלתי מוטעמות (בעיקר פתוחות) בין אלה המוטעמות. לפיכך בעברית המקראית, כל תנועה קצרה בהברה פתוחה בלתי מוטעמת היא מועמדת טבעית לכיווץ או השמטה. זוהי הדרך הצפויה והטבעית ביותר, אך לא הדרך היחידה. ניתן גם "לחזק" הברות כאלה, על ידי הארכתן או סגירתן. בלייק (1951 Blake) וגר (1987 Garr) מציגים את שלוש הדרכים שבאמצעותן עשויה השפה העברית "להיפטר" מתנועות כאלה: הארכה פרטונית; כיווץ לשווא או השמטה מלאה; סגירת ההברה הפתוחה באמצעות דגש חזק. במרבית המקרים, הנטייה היא לסגור הברה עם u קצרה באמצעות דגש, בעוד ש-i עשויה להצטמצם או להיסגר באופן דומה. בדרך כלל, a כזו עוברת הארכה פרטונית.

גר ואחרים לפניו (ראה פירוט התיאוריות השונות במאמרו של בלייק) מסבירים את הגזירה

- (1) /katav+á:/ 'היא כתבה' > ka:t^évá:

בכך שהבסיס ההיסטורי לגזירה היה צורת ההפסק, שבה קוימה הטעמה מלעילית, וכתוצאה מכך התארכה התנועה הקדם-מלעילית הארכה פרטונית. כאשר נדד הטעם לסופית בצורת ההקשר, התכווצה התנועה שאיבדה את הטעם לשווא בתוקף מעמדה הפרטוני, אך התנועה הקדם-מלעילית שנתארכה נשארה בכל זאת ארוכה:

- (2) /katav+at/ 'היא כתבה' > katáv+a > ka:táv+a > ka:tav+á: > ka:t^évá:

כיווץ תנועת ה-*a* הראשונה בצורת הסמיכות של שמות כמו דָּבָר, שבעברית מקראית לא חלה עליה הטעמה ראשית, מוסבר גם הוא כהתכווצות:

(3) */davàr ha-kkohé:n/* > *d^evàr ha-kkohé:n* 'דָּבָר הכהן'

ההטעמה המשנית על ה-*a* השנייה בשם העצם הנסמך הגנה עליה כנראה מפני צמצום, ומשום כך המועמדת היחידה להשמטה הייתה ה-*a* הראשונה. השאלה היא, מדוע לא קרה דבר דומה לתנועת ה-*a* הראשונה בדָּבָר ללא סופית:

(4) *da:vá:r* 'דבר' (**d^evá:r*)

או ב-*a* הפרטונית של דָּבָרִים:

(5) */davar+ím/* > *d^eva:rím* 'דברים'

צמצום התנועה נמנע, ככל הנראה, מכיוון שעברה תהליך של הארכה פרטונית,

(6) */davár/* > *da:vá:r* */davar+ím/* > *dava:rím* > *d^eva:rím*

וכתנועה ארוכה הייתה מוגנת בפני צמצום (אם כי ייתכן גם שההגנה בפני צמצום חלה מסיבות אחרות, ושההארכה חלה רק בשלב מאוחר יותר – ראה בלאו 1978, ע' 93).

השאלה היא מדוע חלה הארכה פרטונית דווקא. אין הכוונה לטעון כאן שהארכה פרטונית אינה תופעה פונולוגית טבעית; בלייק מצביע על עדויות להארכה פרטונית גם מעבר לעברית, וכמוהו גר, המתייחס למקרת (McCarthy 1982), למלון (Malone 1993) ולקיפרסקי (Kiparsky 1973). אך מבחינה פונטית טהורה, כיווץ פרטוני צפוי יותר מאשר הארכה פרטונית כאשר תזמון ההברות הוא תלוי-טעם.

ברוקלמן (1908) מייחס את ההארכה הפרטונית לנטייה להימנע ממיזוגן של צורות כאלה עם מקבילותיהן בארמית, שבה הכיווץ הוא חובה. דוברי העברית העתיקה דיברו גם ארמית, וסביר להניח שהיו מעוניינים בבידול בין שתי השפות, ולכן, בנסותם להימנע מכיווץ או השמטה, סופם שהאריכו את התנועה הנדונה. ברוקלמן גוזר גזירה שווה ממה שקורה בלהגים (הערביים) הצפון אפריקאיים: "מכיוון שאבדה בהם היכולת לבטא תנועות קצרות בהברות פתוחות בלתי-מוטעמות, שמם [הדוברים] במקומן, כשהם מבטאים מילים שאולות מן הערבית הקלאסית ומלשונות זרות, את התנועות הארוכות המקבילות" (ע' 93)... "בהשפעת הארמית אבדה ליהודים היכולת לבטא תנועות קצרות בהברות פתוחות (לא-מוטעמות) והם שמו במקומן את התנועות הארוכות המקבילות, כי היחטפות תנועות אלו הייתה פוגמת בקריאת התורה בבתי הכנסת במבטא המקובל" (עמ' 101). ברוקלמן מניח שהייתה זו תופעה "מלומדת", שחלה בתקופה שבה כבר לא הייתה העברית שפה חיה. בלאו (1978) חולק על כך, ומציע תיארוך סביר יותר של תחולת התופעה, כדי לייחסה לתקופת הביניים, שבה חפפו העברית המקראית והארמית כלשוניות דבורות. בכל מקרה, המוטיבציה להארכה הפרטונית הזו הייתה כנראה פסיכולוגית יותר משהייתה פונטית, בדומה למוטיבציה הפסיכולוגית לדיסימילציה (בידול), בעוד שהרקע לאסימילציה (הידמות) הוא פונטי.

גם בעברית ישראלית ניתן להבחין לעתים במעין הארכה פרטונית. ניתן לזהותה בדיבורם של תימנים מבוגרים ואתיופים, ובאופן פחות סדיר אצל דוברים מרוקאים ודוברים מזרחיים אחרים, אך גם בקבוצות דוברים אחרות שאינן מזרחיות, למשל במבטא ה"צפוני" האשכנזי של ת"א ופרבריה, בעיקר בקרב הנוער (ראה בולוצקי, בדפוס). אם מקור התופעה הוא אמנם מזרחי, ספק אם יש ליחסה להשפעתם הלשונית השולית של דוברים תימניים מבוגרים, ובוודאי שלא לאתיופים. סביר יותר להניח שהתפתחה בהשפעתם של דוברים ישראליים ממוצא צפון-אפריקאי, בהשפעת מסורת מגרבית של הארכה פרטונית כדי להימנע במכוון מלצמצם את התנועה, בדומה לזו שמניח ברוקלמן כדי

להסביר את ההארכה הפרטונית בלהגים הערביים. ייתכן שמסורת זו נשתמרה אצל הצעירים המרוקאים, ומהם עברה לצעירים אחרים. אך בנפרד מאלה, נראה שהארכה פרטונית תלויה גם במשלב ובהקשר. להלן מספר דוגמאות (מרביתן לקוחות מבולוצקי, תשס"ב):

- (7) מוכר מחשבים (אשכנזי). אינו עקבי בהארכה; בשיחה לאחר הרישום של דבריו, טען שעושה זאת כדי למכור טוב יותר, כדי לשכנע:
- מהר מאוד' *ma:hér meód* 'זה שונה' *zè šo:né*
 'כל כמות שהבאתם, יצאה' *kól ka:mút šee:vétem, ya:cá*
 'מחשב שלם' *maxšév ša:lém* 'זה כולל את הכל' *zè ko:lél et akól*
- (8) מראיין ברדיו (מנסה לדבר "ברור" במיוחד):
- 'חצי מיליארד שקלים' *xací milyárd ška:lím* 'שעובדים למחייתם' *šèò:vdím lemìxyatám*
 'שום דבר' (בפירוש מודגש) *šúm da:vár* 'שירותי הרווחה' *šèrutéy arèva:xá*
 'חסר' *xa:sér* 'זה קשה' *zè ka:šé*
 'אני מודה לך' *aní mo:dé lax*
- (9) מרואיין ברדיו, מזרחי:
- 'מה זה משנה?' *má ze mša:né* 'לא משנה' *ló mša:né*
 'לנשלי' *lèna:šél* 'לבטלי' *lèva:tél*
 'מדינה של מיליונרים' *mèdi:ná šel mìlyo:nérim* 'מדינת ישראל' *mèdi:ná šel mìlyo:nérim*
 'כולל אלה ש...' *ko:lél éle še* 'בתנאים הנוכחים' *bàtna:ím ano:xím*
- (10) מרואיין ברדיו:
- 'עולים' *o:lím* 'עשרים ושלוש' *esrím ve ša:lóš*
 'אתה תמיד אומר' *atá ta:míd omér*
- (11) צעיר דתי (אשכנזי) בטלפון סלולרי באוטובוס:
- 'חצי שנה' *xa:cí ša:ná* 'יש דבר כזה' *yéš da:vár kazé*
 'עוד שנה' *ód ša:ná*
- (12) חייל אתיופ, ברדיו:
- 'כל מה שצריך' *kól ma šèca:rix*
 'אתה עושה מה שאומרים לך' *atá o:sé má šeo:mrím lexá*
- (13) תימניה זקנה מאוד (טבחית במקווה ישראל):
- 'אני עושה' *aní `ò:sá* 'ששים שנה' *ši:ším ša:ná*
 'אין חברים' *éyn xave:rím* 'שמונים שקל' *šmo:ím šékel*
 'לא מלמדים תימנים' *ló mela:mdím tèyma:ním* 'לא מדברים טוב' *lò mda:brím tov*
 'לא צריך' *lò ca:ríx*
- (14) עמיר פרץ (מזרחי, מזכיר ההסתדרות):
- 'יש מפוטרים' *yéš mefùta:rím*
- (15) צעיר מזרחי (מרוקאי):
- 'שם היד שלו על היד שלי' *sám ha:yád še:lò al ha:yád še:lì*

- (16) ג'ודי מוזס (מראיינת אשכנזיה) ברדיו :
 יסולנית *sòla:nít* 'ברצון שלך' *bàra:cón šeláx*
 'הצלחה' *àcla:xá* 'המפיק שלך' *àme:fík šeláx*
 'אני רוצה' *anì ro:cá* 'איך עבר השבוע?' *èyx a:vár ašavúa*
 'תפגוש אותה' *tifgòš o:tá*
- (17) ילד מזרחי, באוטובוס :
 'את כל המבחנים של השנה' *et kól amìvxa:ním šel àša:ná*
 'אין שם בנות' *éyn šam ba:nót*
- (18) לשונאי, מזרחי :
 'שני ספרים' *šnéy sfa:rím*
- (19) כתבת ספורט, ברדיו :
 'בית החולים' *bèyt axo:lím* 'ההזדמנות שלי' *aìzdamnúť še:ló*
 'שנה' *ša:ná* 'סטירה' *sti:rá*
 'מגורים' *mègu:rím* 'רכבות' *ràka:vót*
 'שחקנים שמצבם...' *sàxkaním šemàca:vám...*
- (20) אורי אריאל, זמר :
 'שירים מוקלטים' *ši:rím mùkla:tím* 'אולי' *u:láy* 'אימא שלי' *íma še:lí*
 'בפירוש' *bèfe:rúš* 'תודה רבה' *to:dá ra:bá*
- (21) קריין רדיו :
 'קריית הממשלה' *kiryát amèmsa:lá* 'כסאות גלגלים' *kis'ót gálga:lím*
- (22) כרוז בתחנת הרכבת :
 'תחנת השלום!' *tàxanát haša:lóm*
- (23) ילדים בסרט הדוקומנטרי Promises :
 'ירושלים' *yerùša:láim* 'ישראלי' *isràe:lí* 'שלום!' *ša:lóm*
- (24) היקרויות מקריות ברדיו :
 'אנשים שנתונים במצוקה' *ànaším šenètuním bemcu:ká* 'תזונה נכונה' *tzuná nexo:ná*
 'בלי שום תיקונים' *bli šúm tiku:ním* 'אני יכולה' *anì yexo:lá*
 'החלום שלי' *àxa:lóm še:lí* 'איך אפשר שלא?' *èyx e:fšár še:ló*
 'משמעות' *māšma:'út* 'משווים' *ma:švím*
 'מתייחסים' *mityàxa:sím* 'בשבילי' *bìšvi:lí*
 'מרצים שונים' *ma:rcím šo:ním* 'עד ארבע-חמש' *ad árba xa:méš*
 'גילאים שונים' *gìla:'ím šo:ním* 'בסמנטיקה' *bèse:mántikà*
 'זה טעים' *zè ta:ím* 'לא טעים' *ló ta:ím*
 'אני רוצה להעיר לגבי...' *anì rocé leha:'ír lega:béy...*
 'יש הרבה שיחות' *yéš harbé si:xót* 'יש דיבורים' *yéš dibu:rím*
 'בטעות' *bèta:'út* 'בעבודה' *baàvo:dá*
 'מה הספקת לרשום?' *má ispákta li:ršóm* 'מין דבר כזה!' *mìn da:vár ka:zé*

ko:né 'קונה'

páam rišo:ná 'פעם ראשונה'

širéy neša:má 'שירי נשמה'

lamšix ka:díma 'להמשיך קדימה'

ברוב המקרים ההארכה מתרחשת כאשר ההברה פתוחה (כמו בסביבה ההיסטורית), ולדעת אלי הרשמן (חוות דעת פרטית) בדרך כלל בסוף המבע ו/או בפסגת האינטונציה של המבע. כמו"כ טוען הרשמן, שאם נראה לנו לעתים שההארכה פרטונית חלה בהברה סגורה, למעשה מדובר בהברה פתוחה, שלאחריה הברה הפותחת בצרור עיצורים, למשל:

(25) פתיחה של הברה סגורה:

i vit-rá li ~ i vi:-trá li 'היא ויתרה לי'

maš-vím ~ ma:-švím 'משווים'

במקרה זה, החלוקה-מחדש להברות מתקבלת על הדעת, משום שרצף כמו *tr*-ב-*tra* עומד במבחן סולם הצליליות. השאלה היא, האם ניתן להניח חלוקה-מחדש להברות גם במקרים בהם סולם הצליליות אינו נשמר, כמו ב:

(26) פתיחה של הברה סגורה גם אם סולם הצליליות אינו נשמר?

šèo:v-dím lemìxyatám ~ šèo:-vdím lemìxyatám 'ישעובדים למחייתם'

má šeo:m-rím lexá ~ má šeo:-mrím lexá 'מה שאומרים לך'

ma:r-cím šo:ním ~ ma:-rcím šo:ním 'מרצים שונים'

má ispákta li:r-šóm ~ má ispákta li:-ršóm 'מה הספקת לרשום?'

או שפשוט יש לומר שגם בהברות סגורות שאינן מוטעמות עשויה לחול הארכה פרטונית. בכל מקרה, יש לזכור כי מספר הדוגמאות מן המדגם האקראי שלפנינו שבהן חלה הארכה בהברה סגורה מוגבל למדי; כל ההיקריות המובהקות של הארכה פרטונית חלות בהברה פתוחה.

כאמור לעיל, גם אם מקורה של ההארכה הפרטונית בדוברי עדות המזרח, בשום פנים אין היא מוגבלת לקבוצה זו. בחלק מן המקרים, נראה כי ההארכה משמשת למטרות ניגוד או הדגשה, ולעתים נועד לה תפקיד רטורי, להרשים את הזולת (למשל בדיבור עם לקוחות). אך אין בכך כדי להסביר את מרבית ההיקריות, שבהן מדובר בדיבור רגיל ובמשלב רגיל. הסבר אפשרי אחד הוא שההארכה הפרטונית הזו מכוונת לשנות את אופיה המקצבי היסודי של העברית, המבוסס על מיקום ההטעמה, למקצב המבוסס על מבנה הברי. בשפות כמו אנגלית, מקוימים מרווחי זמן פחות או יותר שווים בין פסגות ההטעמה, וההברות הבלתי מוטעמות ביניהן נדחסות לתוך המרווח ללא התייחסות למספרן. לעומת זאת, בשפות כמו ספרדית או איטלקית, כל ההברות שוות פחות או יותר באורכן, ללא תלות בהטעמה. העברית הישראלית נוטה לדחוס הברות בלתי מוטעמות כנהוג באנגלית; ההבדל הוא רק בכך שבעוד שבאנגלית הרדוקציה מתבטאת גם בקיצור וגם במרכז (לתנועה הקרובה לשווא), בעברית מדובר בעיקר בקיצור – איכות התנועה נשמרת, פחות או יותר, גם לאחר הרדוקציה. ייתכן שההארכה הפרטונית מצביעה על התפתחותה של נטייה להתרחק מן המודל האנגלי (למרות השפעתה הגדולה של האנגלית על העברית הישראלית בלקסיקון, בתרגומי שאילה וכו') ולהתקרב יותר למודל הספרדי, דהיינו מתזמון על פי ההטעמה לתזמון הברי.

הסבר אפשרי אחר: אם אומנם קיימת היום בעברית נטייה טבעית להטעמה מלעילית בדיבור המשדר קרבה או העדר מוקפדות, ייתכן שנטייה זו היא המפעילה את ההארכה הפרטונית. במלים אחרות, ניתן לראות בהארכה ניסיון להעביר את "מרכז הכובד" להברה שלפני הסוף, אם כי לא במידה כזו שתגרום למעתק של הטעם עצמו, שנשאר מלרע. לעתים קרובות, התוצאה היא רצף של שלוש הברות שאינן עוברות רדוקציה: תנועה מוטעמת הטעמה משנית, התנועה המוארכת (שלדעת הרשמן, ניתן לראות בהארכתה מקבילה של ההארכה ה"נורמלית" הכרוכה בהטעמה בעברית הישראלית), והתנועה המוטעמת הטעמה ראשית.

(27) רצף שכוח של תנועות מוטעמות ו/או מוארכות:

mèdi:ná šel mìlyo:nérim 'מדינה של מיליונרים'

et kól amìvxa:ním šel àša:ná 'את כל המבחנים של השנה'

למרות שהתנועה המוטעמת הטעמה משנית אינה ארוכה, וזו המוטעמת הטעמה ראשית אינה בהכרח ארוכה מזו המוארכת שלפניה, כל שלוש התנועות בולטות למדיי, ואף אחת מהן אינה עוברת רדוקציה של ממש. לו היה מדובר במעקף חלקי של הטעם, ניתן היה אולי לצפות לרדוקציה גדולה יותר של התנועה המוטעמת הטעמה משנית. ייתכן שיש בכך חיזוק לטענה שמדובר בנטייה למעבר מתזמון על פי ההטעמה לתזמון הברי. אין לשלול גם את האפשרות ששני הגורמים חוברים כאן יחד בהתהוות התופעה של הארכה פרטונית, דהיינו נטייה מתגברת להטעמה מלעילית, ובו-זמנית נטייה מקבילה למעבר לתזמון הברי. בשלב הבא של המחקר, תיבדק שאלת התזמון בדיקה פונטית אינסטרומנטלית.

בכל מקרה, בין אם מדובר בשינוי ממקצב המבוסס על הטעמה למקצב הברי, או בנטייה מתחזקת להטעמה מלעילית, או בשניהם יחד, נראה שלפחות בחלק מן המקרים ההארכה כרוכה במיקוד תשומת הלב ובמידה של מוקפדות, וכי הכוונה היא לעשות את המבעים שבהם מדובר לברורים יותר ואולי משכנעים יותר. ומכיוון שתשומת הלב נוטה להתרכז בסופי מבעים ובפסגת האינטונציה, גדל גם הסיכוי למצוא שם הארכה פרטונית. במקרים לא מעטים נמצא שהארכה פרטונית תלויה גם בהקשר, במשל, וכו'. ובאופן כללי חשוב שוב להדגיש, שפרט לדיבור של אתיופים ודוברים תימניים מבוגרים, אין מדובר בתופעה פונטית אוטומטית לחלוטין -- אחרת הייתה ההארכה הפרטונית גלובאלית.

מראי מקום

בולוצקי, שמואל (תשס"ב). "שונות פונולוגית ומורפולוגית בעברית המדוברת", ש' יזרעאל (עורך), *מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל*. עמ' 278-239. ת"א: אוניברסיטת ת"א.

Blake, Frank R. 1951. "Pretonic vowels in Hebrew." *Journal of Near Eastern Studies* 10. 243-255.

Blau, Joshua. 1978. "Hebrew Stress Shifts, Pretonic Lengthening, and Segolization: Possible Cases of Aramaic Interference in Hebrew Syllable Structure." *Israel Oriental Studies* 8: 91-106.

Bolozky, Shmuel (to appear). "The 'roots' of denominative Hebrew verbs." In J. Shimron (ed.), *Language Processing and Language Acquisition in a Root-Based Morphology*. Amsterdam: John Benjamins.

Brockelmann, C. 1908. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, i. Berlin. p. 93.

Garr, W. Randall. 1987. "Pretonic vowels in Hebrew." *Vetus Testamentum* 37. 129-153.

Kiparsky, Paul. 1973. "The inflectional accent in Indo-European." *Language* 49:4. 794-849.

Malone, Joseph L. 1993. *Tiberian Hebrew Phonology*. Winona Lake: Eisenbraun's.

McCarthy, John J. 1982. *Formal Problems in Semitic Phonology and Morphology*. Bloomington, IN.